

További vizsgálatok Bankó lánya körül

A Katonalány ballada kései feljegyzésű dalmát változatairól
és újabb értelmezéseiről (I. rész)

Miként az a 16. századi magyar irodalom, továbbá a magyar folklór kutatói előtt közismert(nek tekinthető) lehet, az egyik legszebb (és sok tekintetben legérdekesebb és legtalányosabb) széphistóriánkat, *Az Béla királyrul való és az Bankó lányáról szép história* címűt Széll Farkas fedezte fel és publikálta először, 1884-ben¹; tudományos kiadása 1930-ban jelent meg.² A széphistória létrejöttének pontos idejéről és helyéről, továbbá eredetijéről (hisz maga a szöveg magyar nyelvű fordítás) a mű záradéka tudósít:

*Horváltul magyarra nem régen fordéták,
Sebes Vág mentiben Semphe városában,
Rendelé egy iffiú gondolatjában,
Az Istenhez való szerelmet mutatván.*

*Mikoron írának ennyi esztendőben,
Az ezeröttszázban és hetven esztendőben,
Kisasszony havának legelső hetiben,
Dicsértessék Isten az magos menyekben.*³

A fordító nevét a szöveg nem őrizte meg, továbbá a Széll Farkas által lelt kódex is másolat formájában őrizte meg a szöveget, bár a kéziratot ő maga 16. századinak tartotta.⁴ A későbbi kutatás megállapította, hogy az 17. századnak tekinthető, s napjainkban is megvan Prágában.⁵

¹ SZÉLL 1884. II. 670–674.

² DÉZSI (közz.) 1930. 173–178. Kommentárok: 465–468.

³ DÉZSI (közz.) 1930. 178.

⁴ SZÉLL 1884. I. 580.

⁵ STOLL 2002. 58.

A széphistória a megöregedett apa helyett vitézi (férfi)ruhában hadba szálló harcos leányzó történetének verses elbeszélése, az uralkodói hadba hívástól kezdve egészen addig a pillanatig, amíg – hosszú vitézkedés és nemét felfedni célzó változatos próbák kiállása után – hazatér otthonába apjához. A verses epikában a nemcsere tematikáját feldolgozó alkotások közé tartozik tehát széphistóriánk, melynek változatai és párhuzamai a nemzetközi népballadakincsben a *Katonalány* típushoz tartoznak. Vannak prózában megfogalmazott változatai is. Ismertek olyan elképzelések is, melyekben a Katonalány típuselnevezést nem tartják adekvátnak, s helyette más elnevezések fogalmazódnak meg: *delija devojka* (magyarul: dalialeányzó), *devojka ratnik* (magyarul – a hadfi kifejezés mintájára – talán hadleány-nak lehetne fordítani), sőt az egyik legutóbbi dolgozat, melyről a későbbiekben még szó lesz, a Katonalány típuselnevezés helyett az azonos közkedvelt folklórmotívum elnevezését – egy korai spanyol románc címe alapján⁶ – *Doncella Guerrera*-ként emlegeti, amit a fordító *A harcos leány*-ként ad vissza.

A katona álruháját öltő leányzó közkedvelt folklórmotívuma széles körben elterjedt az európai nép- és közköltészetben, legkorábbi írásban is dokumentált példája éppen az itt tárgyalt magyar széphistória, bár arról például a horvát folklorisztika nem látszik tudomást venni annak ellenére, hogy kompetens komparatistától, Dávid Andrástól elkészített szerb nyelvű fordítása 1977 óta publikus.⁷ Egyes utalások a motívum korai, középkori spanyol románcváltozatairól vélnek tudni, bár a spanyol változatok kései lejegyzésűek.⁸ Ezt más kutatók, akik a Spanyolországból elűzött zsidóság kései (például boszniai) leszármazottjainak hagyományában ladínó nyelvjárásban fennmaradt változatait és töredékeit⁹ elemezve ugyancsak

⁶ VASVÁRI 2009. 29. és 30. középkori szövegről beszél, más kutatók azonban csak későbbi lejegyzésekről tudnak. A típus nincs meg a 16. századi daloskönyvekben, sem a nyomtatott forrásokban, írja VIDAKOVIĆ-PETROV 1986. 131. PAVLOVIĆ-SAMUROVIĆ 1974. 255. szerint a 15. századtól lehet beszélni e románc közkedveltségéről a spanyol irodalomban és népköltészetben, de sokak szerint jóval korábban is létezniük kellett. Középkori szövegről tehát egyikőjük sem tud, bár mindketten hispanisták és szefárd eredetűek.

⁷ DAVID 1977. 98–102.

⁸ Lásd a 6. jegyzetet.

⁹ Ilyeneket közöl saját gyűjtései alapján BARUH 1933. 199–200. Rá hivatkozik és szövegeit újraközli PAVLOVIĆ-SAMUROVIĆ 1974. 266–267. és VIDAKOVIĆ-PETROV 1986. 138–140. Sajnos sem Baruh, sem pedig a két későbbi újraközlő nem adja a ladínó szövegek szerb fordítását, tehát azonkívül, hogy nagyon lerövidült kései változatokról van szó, a spanyolul nem tudó nem nagyon tud velük mit kezdeni.

a magyar széphistóriát tartják a legkorábbi írásban megörökített európai változatnak.¹⁰

Mivel a magyar széphistóriát – a szöveg szerint – horvátból fordította magyarra az ismeretlen magyar fordító, a magyar szlavisták utánaeredtek, hogy a virtuális horvát eredetig megleljék.¹¹ A kísérlet nem járt sikerrel; olyan horvát változatot nem találtak, amely a magyar szöveg eredetije lehetett volna. Számos változat előkerült, amely a magyarral azonos folklór-motívumot dolgozta fel, de az eltérések szembetűnőek voltak. Meg kellett tehát állapítani, hogy olyan 16. századi horvát változat nem nevezhető meg, amely a magyar széphistória közvetlen előzményének tekinthető. Végül aztán Bajza József átolvasta Fran Kurelac nyugat-magyarországi horvát népdalgyűjteményét¹², s abban vélte megtalálni a magyar változathoz legközelebb álló horvát változatát.¹³ Ezt a horvát variánst is azonban három évszázad választja el a magyar széphistóriától, ezért Bajza józanul kijelenti: „Bebizonyítottunk vehetjük, hogy a semptei névtelen horvát mintája a nyugat-magyarországi románc őse volt.”¹⁴

Bajza az általa románcnak nevezett népköltési alkotás műfordítását nem adja, ezzel szemben közli „pontos prózai fordítását”, s ennek alapján a horvátul nem tudó magyar olvasó is megismerkedhet a szöveg tartalmával, s egybevetetheti a magyar széphistóriával.¹⁵ Az egybevetést Bajza természetesen elvégezte, s megállapíthatta, hogy a magyar változat lényegesen terjedelmesebb, s szerepel benne a krónikás befejezés, ami a „románc őseben”, tehát a 16. századi feltételezett horvát eredetiben nem lehetett meg. A széphistóriát „magyar adaptációnak” nevezi¹⁶, s utal azokra az eltérésekre is, amelyek az ismeretlen hős igazi nemét felfedni célzó változatos próbák számát és mikéntjét illetik. Alapos népköltészeti ismeretekre vall az a megállapítás, hogy „a rendes népies három próba helyett csak kettő alá vetik a leányt”¹⁷ a horvát változatban, ezzel szemben a magyar változat öt próbáról számol be. Ahogy Bajza írja, „a magyar szöveg részletezőbb,

¹⁰ VIDAKOVIĆ-PETROV 1986. 133. Az adatot Vargyas Lajos balladamonográfiájának angol kiadása alapján közli, s azt is jelzi, hogy a legkorábbi közölt változat, a magyar széphistória (1570) után a következő legkorábbi egy portugál feljegyzés 1619-ből.

¹¹ PÁVEL 1913. és SZEGEDY 1913.

¹² KURELAC 1871.

¹³ BAJZA 1934. Az általa megnevezett szöveg: KURELAC 1871. 187–188. No 483. Az éneknek címe nincs.

¹⁴ BAJZA 1934. 16.

¹⁵ Ugyanott: 9–10.

¹⁶ Ugyanott: 20.

¹⁷ Ugyanott: 10.

áradozóbb”¹⁸, tehát abban is csorbát szenved a néphagyományra jellemző hármasság.

A Bajza József tanulmányában kifejtetteket evidenciának tekinti napjainkig a magyar kutatás¹⁹, tehát argumentációjának részletes taglalása helyett a tanulmányok részletes megismerésére utalom a magam dolgozatának olvasóját. Mindennek ellenére azonban két észrevétel ismertetése elengedhetetlennek látszik részben a Bajza által még nem ismert későbbi adatok fényében. Ezek a következők.

Úgy tűnik, a Bajza által adott „pontos prózai fordítás” egyik részlete pontosításra szorul. Ez a részlet ugyanis a magam meglátása szerint – a kontextusnak megfelelően – sokkal szókimondóbb (tehát kevésbé prüd) értelmezést (és fordítást) is lehetővé tesz. A Bajza által tárgyalt nyugat-magyarországi horvát változat zárórészének négy sora az eredetiben így hangzik:

*Odgrnula svilna nedra,
Pokazala ženska bedra:
„Poglej poglej, mlad kraljičac,
Ovo jesam ja divojka.”²⁰*

Bajza fordítása így szól: „Felfedte selymes keblét, megmutatta a csípőjét (pokazala ženska bedra). Nézd csak, nézd csak ifjú királyfi, íme leány vagyok.”²¹ Nem lehet véletlennek venni, hogy Bajza éppen azt a sort idézte eredetiben is, amelynek értelmezése véleményem szerint más megoldást is lehetővé tesz. (Egyébként tanulmányában csak néhány sort idéz eredetiben, tehát nem elképzelhetetlen, hogy maga is számolt a más értelmezés lehetőségével is, s ezért kínálta fel a szlavisták számára s azok számára, akik Kurelac nehezen elérhető népdalgyűjteményébe nem tekinthettek bele.) A *pokazala ženska bedra* sor nemcsak *megmutatta női csípőjét* magyar fordításban adható vissza, hanem ennél sokkal konkrétabb (s lényegesen erotikusabb, hovatovább obszcénabb) jelentésben is. A *bedro* főnév ugyanis a *csípő* mellett *comb* jelentésben is szótározást nyert, sőt Margalits Ede kisdud horvát–magyar zsebszótára az *ágyék* jelentést is felsorolja.²² Ágyék szavunk pedig az értelmező szótár szerint az emberi testen a comb hajlatai közé eső és a hastól lefelé terjedő táj, a nemi szervek tájéka.

¹⁸ Ugyanott: 14.

¹⁹ Bajza két esztendő múlva újra visszatért a témára, s ebben a rövid dolgozatában ismét fontos megjegyzéseket tesz. Lásd: BAJZA 1936.

²⁰ KURELAC 1871. 188.

²¹ BAJZA 1934. 10.

²² MARGALITS (szerk.) 1898. 4. *bedro*. Valamint: Magyar–horvát rész: 5. *ágyék*.

A csintalan leányzó tehát a fiatal királyfi elől egérutat nyerve nemcsak selymes keblét tárta fel, hanem – a legkegyetlenebb női bosszút alkalmazva – ölet, ágyékát is megmutatta neki, mivel az úgysem érhetne utol. Ennek az értelmezésnek megfelelően a magam fordításában a fentebb eredetiben bemutatott négy verssor az alábbi megfogalmazásban nyert magyar nyelvű formát:

*Kitakarta selymes keblét,
Megmutatta lány-ágyékát:
Nézd meg, nézd meg, ifjú király,
Ez vagyok én, egy leányzó.²³*

Megjegyzendő, hogy a magam fordítása a műfordítás igényével készült, tehát a legmesszebbmenő szöveghűség szem előtt tartásával a formai hűséget is szem előtt tartottam.

Fontos tanulmányában Bajza elfelejtett arra utalni, hogy a kérdéses sorhoz (*pokazala ženska bedra*) a feljegyző Kurelac lábjegyzetet csatolt, amely így hangzik: „Kazivaljka do duše rekla, od stida: *belo lice*, nu ju mužko čeljade izpravilo.”²⁴ (A szókapcsolatot Kurelac kurziválta!) Magyar fordítása: „Az adatközlő nő valójában, szégyenlősen *fehér arcot* mondott, ám a férfi családtagok kijavították.” A fontos lábjegyzet több megállapítást tesz lehetővé: először azt, hogy a „románcot” a gyűjtés helyén, a nyugat-magyarországi Udvardon – horvát neve Mučindorf, illetve Veliki Mučindorf, német neve Groß-Mutschen²⁵ – többen ismerték, nők és férfiak egyaránt, tehát az adatközlő(nő) által előadott népdalt a jelenlevők kiegészíthették-korrigálhatták, miként az idézett példa mutatja. A második fontos megállapítás az lehet, hogy a tárgyalt Katonalány-változatot Kurelac élőszavas előadás alapján jegyezte fel, nem pedig valamely kéziratból (kéziratossal dalskönyvből) másolta ki. A népdalgűjtemény anyagát egyébként Kurelac 1846 táján gyűjtötte. Ebből az következik, hogy a 19. század derekán a nyugat-magyarországi horvát diaszpóra körében a Katonalány ballada korábbi versformában (nyolcasokban) hagyományozódott változata(i) éltek, melyek valószínűleg megelőzték a később egyeduralmukodóvá váló epikus tízesekben (szerbus manier) kialakult és feljegyzett változatokat. Mindössze egy kései lejegyzésű változatban – melyről még szó lesz – köszön vissza egy ugyancsak epikus tízesek előtti versforma²⁶ (a tizenkettes). Nem lehetetlen

²³ Az ének teljes magyar fordítása a Függelékben.

²⁴ KURELAC 1871. 188.

²⁵ KURELAC 1871. III. A kötet végén, az új római számozású részben.

²⁶ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 98–102. *Vojevanje mlade Humijane*. Egy többször megismételt verssorban.

azonban, hogy a lejegyző Kurelac nem ismerte fel a (felező) tizenhatos versformát, ezért választotta ketté a szöveget nyolcas sorokká.

A harmadik fontos megállapítás az idézett lábjegyzet kapcsán az lehet, hogy a Katonalány ballada horvát változatainak valószínűleg lehetnek női verziói és férfiverziói, minden bizonnyal a férfi adatközlők által előadott változatok lehetnek a szókimondóbbak, melyekben az erotika (vagy az obszcenitás) nagyobb teret kaphatott. Valószínű lehet, hogy a gyűjtő (feljegyző) szerencsésjétől függött, hogy milyen nemű adatközlőtől hallotta a változatot, s annak fényében rendelkezünk ma erotikus, erotikusabb, vagy pedig a katonának állt leányzó önfeltáró zárógesztusának (gesztusainak) teljes elmaradásával megfogalmazódott változataival. Fontos annak hangsúlyozása, hogy a számos délszláv (közte horvát) változatban hangsúlyos szerepet kapó kebelfeltárás-motívum mellett az ágyék feltárásának motívuma csupán a nyugat-magyarországi változatban fordul elő, tehát abban, melynek „ősében” vélte meglelni Bajza a magyar széphistória valószínű horvát forrását. Egyébként hitelesnek vehető, hogy a „románc” (Bajza kifejezése) női adatközlője a „pokazala belo lice” szókapcsolatot mondta (énekelte?) a „pokazala ženska bedra” helyett (a két változat magyar fordítását lásd fentebb!), ugyanis a délszláv népköltészetben, tehát a verses epikában is számos példa bizonyítja, hogy ha a szövegben arról van szó, hogy a hős „obljubio belo lice” (magyarul: körülcsókolta fehér arcát szerelmének, szeretőjének vagy hitvesének), akkor ez a fordulat eufemizmus; voltaképpen a nemi aktus áttételes kifejezése.

Az erotikus motívumok kapcsán érdemes idézni Vargyas Lajos meglátását: „Hátra van még a széphistória és a néphagyomány összefüggése. A szerző vallomását, a horvátból való fordítást különösen két rész erősíti meg: a keblek mutogatása az ének végén és az erőpróbák. A felfedett kebelről való felismerés ugyanis – a más jellegű román szövegeket figyelmen kívül hagyva – egyedül a délszlávban fordul elő. Hasonlóan tipikusan délszláv vonás a kődobás, a futás-ugrás és hasonló próbák. (Már a borívás-próbát nem merném idesorolni: egyetlen horvát példája, valamint a katalán adat inkább arra mutat, hogy alkalmi variáció.) Nem kétséges tehát, hogy a névtelen szerző csakugyan használt egy horvát szöveget.”²⁷

Hogy a Semptei Névtelen által használt korabeli horvát változatban a keblek feltárása mellett ott volt-e már az ágyék megmutatásának motívuma is, ez nem tudható, bár nem elképzelhetetlen, hogy a magyar nyelvű adaptáció megalkotója ezt a motívumot mégis túl merésznek tartotta, és egyszerűen elhagyta. Gondoljunk csak arra, hogy a magyar

²⁷ VARGYAS 1960. 234.

széphistória legerotikusabbnak tartott részletében az alábbi megfogalmazás olvasható:

*Hamar kapcsolja kamoka dolmányát,
Királynak mutatá szép két almáját.*

*Az Bankó leánya ezt mondta királynak:
„Teremnek-e király te birodalmodban,
Az te szép kerti(d)ben ilyen drága almák,
Mint az én kertemben, kik előtted voltak?”*

*Budára hoztam volt az két drága almát,
De nem tudtad, király, megszegni az almát!”²⁸*

Bajza még egy mondata kommentárt kíván, az általa nem ismert (nem ismerhetett) kései lejegyzésű (a 20. század második fele) változatok tükrében. Tanulmányában ezt írja: „A széphistória végső jelenete, melyben a vén Bankó »nagy fen hahottával nevet vala« leánya kalandjain, hiányzik minden horvát változatból.”²⁹ Mivel a vén Bankó hangos hahotázásával, mely lánya önként vállalt hadakozásának befejeztével, s katona álruhájának levetésével összefüggésben hallatott, magam is foglalkoztam, csak azt állapíthattam meg, hogy az addig ismert délszláv változatokban a hangos hahotázásnak, vagyis a harsogó nevetésnek nincsenek nyomai. (Magam a magyar széphistóriában a hangos hahotázás tényét és jelentését a rituális nevetésről megfogalmazott proppi nevetésmélet fényében értelmeztem³⁰, s idéztem mellé egy horvát epikus ének részletét – nem a Katonalány ballada változatáról van szó! –, mintegy arra utalva, hogy ha a Katonalány ballada addig ismert horvát változataiban nem is fordul elő a rituális nevetés, a horvát verses epikában mégis kimutatható.)

Ma már örömmel jelenthetem, hogy a Katonalány ballada egyik kései lejegyzésű horvát változatában³¹ (feljegyezték 1964-ben, megjelent 1987-ben) ott szerepel a „nagy fen hahotta”, vagyis a harsogó nevetés, ugyan nem a történet végén (mint a magyar széphistória esetében), hanem a harcosnak álcázott leányzó nemét felfedni megkísérlő próbák folyamán néhány esetben, de voltaképpen ugyanabban a funkcióban, mint a ma-

²⁸ DÉZSI (közz.) 1930. 177.

²⁹ BAJZA 1934. 16.

³⁰ JUNG 2008. 7–23. és 239.

³¹ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 102–105. *Manduka djevojka u carevoj vojsci.*

gyar változat esetében, s ugyancsak a rituális nevetésről megfogalmazott proppi elmélet igazolásaként. (Ezt a kérdést a későbbiekben még részletezem.)

Annak ellenére, hogy a Katonalány folklórmotívuma a magyar írott kultúrában már a 16. században dokumentálható, a fennmaradt ma ismert egyetlen változat (széphistória) 17. századi másolatból származik. A szájhagyományozó kultúrából magyar változata sokáig nem volt ismert. Napjainkban két szóbeli változata ismert, mindkettő nagyon kései feljegyzésű, s Moldvából származik, a 20. század ötvenes éveiből.³² A közkézen forgó magyar balladaantológiák és -gyűjtemények ezt a két változatot közlik.³³ Az egyik, az először 1954-ben közzétett variáns töredékes, a második, a teljes (teljesebb) 1959-ben került lejegyzésre, s először 1970-ben tette közzé a gyűjtő Kallós Zoltán.³⁴ A két változat alapján véve követi a Katonalány balladatípus általános jellemzőit a hadba hívástól a leány hadba vonulásán át a férfivolta iránt megfogalmazódó gyanún át a próbákig, majd hazatéréséig. Mindeközben leány voltát nem fedezik fel, s elmarad a magyar széphistóriában és a délszláv változatokban szinte kötelezően megjelenő önfeltáró-magamegmutató motívum. A töredékes változatban a befejező rész ennél is lekopottabb. A 16. században keletkezett széphistóriával semmiféle szövegszerű kapcsolata nincs, mint ahogy e két változat nem kapcsolható az igen szép számban feljegyzett délszláv változatokhoz sem.

A magyar szlavisták közül néhányan Bajza József felfedezése előtt is számba vették az általuk ismert délszláv változatokat, a magyar széphistória virtuális forrása után kutatva. Pável Ágoston és Szegedy Rezső ilyen irányú dolgozatai 1913-ban jelentek meg³⁵, tehát értelemszerűen csak azokat a szövegeket vehették figyelembe, amelyek addig publikusak voltak. Ezek közül sem került látókörükbe minden közzétett változat, nyilván a források ismeretlensége és elérhetetlensége következtében.³⁶ Hála azonban a horvát folklorisztika változatteltáró munkálkodásának, ma már sok 19.

³² Az egyik változat: VARGYAS 1960. 225–226., a másik: FARAGÓ (vál.) 1995. 23–24. No 13.

³³ ORTUTAY-KRÍZA 1968. 417–420. *Dancia király* címen és ugyanott 420–422. *Az öreg Dancia* címen.

³⁴ KALLÓS 1970. 391–394. (Itt *Az öreg Dancia király* címen.)

³⁵ PÁVEL 1913. és SZEGEDY 1913.

³⁶ Például nem ismerték a *Djevojka-paša* című epikus éneket, amelyik először 1902-ben jelent meg Mosztárban, gyűjtője Mehmed-Dželaluddin Kurt. Újraközölve: BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1964. No 16. 109–112. Jegyzet 270–271.

századi és 20. század eleji változat megismerhető, illetve ezek könyvészeti adatai megállapíthatóak. Kifogástalanul naprakész bibliográfiája azonban ma sincs a Katonalány balladatípus délszláv (néhány kivétellel szinte kizárólag horvát) változatainak, a kérdést taglaló vagy érintő dolgozatok, szövegközlések és antológiák alapján azonban napjainkban már tudható, hogy mekkorára tehető a délszláv (horvát, szerb, bosnyák eredetű) Katonalány-változatok száma.

Mivel a magyar balladatípusok katalógusának ma is közkézen forgó rendszere Vargyas Lajos nevéhez fűződik, s ő volt az továbbá, aki a Katonalány balladatípus kérdésével behatóan foglalkozott, és kidolgozta a típus nemzetközi elterjedtségét bemutató változatrendszerét, természetes, hogy felsorolta (az általa ismert) délszláv változatok adatait. A Vargyas-féle változatjegyzék azonban nem mindenben azonos a Maja Bošković-Stulli által összeállított változatjegyzékkel. Vargyas két ízben (1960-ban³⁷ és 1976-ban³⁸), Maja Bošković-Stulli ugyancsak kétszer (1964-ben³⁹ és 1987-ben⁴⁰) tett közzé délszláv Katonalány-változat jegyzéket, az utóbbi két jegyzék nem azonos.

Arról nincs tudomásom, hogy a magyar szlavisták vagy folkloristák behatóan foglalkoztak volna a Katonalány ballada írott és szájhagyományozott magyar változatainak és délszláv variánsainak összefüggéseivel Bajza József és Vargyas Lajos óta. Mindenképpen meg kell említeni azonban Horváth Iván dolgozatát, amely két változatban (nem azonos szöveggel) magyarul⁴¹ és horvátul⁴² jelent meg 1977-ben és 1979-ben.

Mindkét dolgozatban újraközli Kurelac gyűjteményéből azt a változatot, amelyet Bajza József a magyar széphistória legközelebbi horvát változatának tart, s e változat ősében képzelel el azt a változatot, amely a Semptei Névtelen kezében is megfordulhatott, amikor a maga magyar nyelvű változatát megalkotta. Sajnos a dolgozat magyar és horvát változatában is több másolási hibával közli Kurelac szövegét. Újraközli azt a horvát változatot is (ugyancsak Kurelac könyvéből), amely a Katonalány típushoz közeli, de tartalmában azzal nem azonos.⁴³ A harmadik horvát szöveget a szerző saját horvátzsidányi gyűjtése alapján közli. Ez a rövid

³⁷ VARGYAS 1960. 224.

³⁸ VARGYAS 1976. II. 537.

³⁹ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1964. 270–271.

⁴⁰ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 171.

⁴¹ HORVÁTH 1977.

⁴² HORVAT 1979.

⁴³ KURELAC 1871. 156–157. No 458.

szöveg azt bizonyítja, hogy a balladatípus a gyűjtés idején (1965) is élt még a nyugat-magyarországi horvátság körében, de már nagyon lerövidült és megkopott állapotban.⁴⁴ Mindhárom szövegnek közli magyar fordítását is, amely tartalmi szempontból igyekszik hűen követni az eredeti horvát szövegeket.⁴⁵ Dolgozata végén közli, hogy a balladatípust „egyes értesülések szerint ismerik az Esztergom környéki szlovákok is”.⁴⁶ Bajza József két fontos dolgozatának adatait nem adja az irodalomjegyzékben, pedig nyilvánvaló, hogy a Kurelacból vett két változatot Bajza feltárása alapján idézi. Utalás Bajzára mindössze a tanulmány horvát változatának magyar nyelvű rezüméjében olvasható.⁴⁷

A Bankó lányáról szóló magyar széphistória horvát párhuzamainak magyar vizsgálói számára ismeretlenek maradtak a 20. század második felének elején feljegyzett, s nem sokkal később nyomtatásban is közzétett horvát Katonalány-változatok. Nem találtam nyomát annak, hogy ezekről akár a magyar folklorisztika, akár pedig a régi magyar irodalom kutatói tudomást vettek volna. Mint majd a későbbiekben rá fogok mutatni, ezek között a változatok között néhány olyan is szerepel, amelynek évszázadokkal korábbi, „ősi” változatai bizonyára abba a körbe tartoznak, ahol a magyar széphistória feltételezett eredetijét is keresni kell.⁴⁸ Lássuk tehát azokat a forrásokat, ahol ezek a szövegek megtalálhatóak.

1969-ben jelent meg Splitben Olinko Delorko horvát népdalgyűjteménye⁴⁹, amelyet a maga idejében szenzációnak tekintettek a délszláv (elsősorban horvát) folkloristák körében. Ebben a kötetben a gyűjtő „napjainkban Dalmáciában gyűjtött régies horvát népdalokat” tett közzé, minden szempontból példás apparátus kíséretében. Mai szemmel nézve valóban kiváló kötetről van szó, melyben Delorko bebizonyította, hogy a 20. század második felének elején is milyen virágzó népköltészet élt még az elsősorban idősebb adatközlők emlékezetében a dalmát tenger melléken és a dalmát szigeteken. Ebben a kötetben négy szöveg található, amely összefüggésbe hozható a Katonalány balladatípussal. Ezek közül egy szöveg képviseli a teljes Katonalány-változatot, a 39. számú.⁵⁰ (Címe: *Kasno ju je otkrio kao djevojku*. Magyarul: *Későn jött rá leány voltára*. Teljes ma-

⁴⁴ HORVAT 1979. 67–68.

⁴⁵ Dolgozatának mindkét változatában.

⁴⁶ Magyarországi szlovák változatot közöl magyar fordításban LAMI 2001. 108–109. No 44.

⁴⁷ HORVAT 1979. 71.

⁴⁸ DELORKO 1969. 47–51. és BOŠKOVIĆ-STULLI (pried.) 1987. 102–105.

⁴⁹ DELORKO 1969.

⁵⁰ Ugyanott: 47–51.

gyar fordítása e dolgozat Függelékében.) Egy másik szöveg, a 65. számú⁵¹ (Címe: *Nasamarila ga*. Magyarul: *Lóvá tette*. Teljes magyar fordítása e dolgozat Függelékében.) A harmadik szöveg, a 24. számú.⁵² (Címe: *Vojevala s njime a nije je prepoznao*. Magyarul: *Vele háborúzott, de nem ismerte fel őt*. Némi magyarázattal: A lány a fiúval háborúzott, de a fiú nem ismerte fel a lányt.) A negyedik szöveg, a 163. számú.⁵³ (Címe: *Ratovala uza nj a nije je prepoznao*. Magyarul némi értelmezéssel: *A leány a fiú mellett harcolt, de a fiú nem ismerte fel benne a lányt*.) Az utóbbi három szöveg nem Katonalány-változat, de mindegyikben ott szerepel a nemcsere motívuma és utalás a katonának öltözött leányzó fel nem ismerésére.

1987-ben jelent meg Metković-Opuzen megjelöléssel Maja Bošković-Stulli közzététele az a gyűjteményes kötet⁵⁴, melyben Neretva-melléki (népi) elbeszéléseket, (nép)dalokat, találós kérdéseket és proverbiumokat olvashatunk elsősorban a Neretva-torkolat (lecsapolás előtti) mocsárvilágának lakossága hagyományvilágából. A ma már nehezen elérhető kötet a dolgozatomban tárgyalt kérdéskör kapcsán két fontos meglepetéssel is szolgál: benne olvasható a Katonalány balladatípus két kitűnő, teljes változata.⁵⁵ A magam kapcsolattörténeti vizsgálata szempontjából elsősorban az egyik nagy jelentőségű, mert majd látni fogjuk, hogy nagyon sok vonatkozásában kapcsolódik az Olinko Delorko által gyűjtött dalmát változathoz. A másik Neretva-melléki Katonalány-változat eredetét tekintve a boszniai muzulmán világ felé mutat, s a két változat felbukkanása egyazon vidéken, a Neretva-torkolat mocsárvilágának lakossága körében a dalmáciai horvát hagyomány és hercegovinai muzulmán hagyomány keveredését és egymás mellett élését példázza.

⁵¹ Ugyanott: 73–74. Valószínű, hogy ez az ének egy egykori Katonalány-változat töredéke, melynek a típusból ismert első része elfelejtődött, s a hagyomány új bevezető részt illesztett hozzá, ami már másként alakította a szöveget. Szerepelnek benne a próbák (kettő), s a záró rész is a hősnő önfeltáró gesztusával artikulálódik:

*Kad je Ive do vrila doveja,
'na je mlada vodu prigazila
i nije se vode pristrašila,
iz nidarca dojke povadila,
pa je njemu jednu besidila:
Boje su mi u nidarci dojke,
nego tvoje u bašči naranže!*

A teljes szöveg magyar fordítása a Függelékben.

⁵² Ugyanott: 24–28. A Katonalány típushoz közeli változat, de attól lényegesen különbözik, csupán a nemváltást tartalmazza.

⁵³ Ugyanott: 152–154. Ebben a szövegben csak a nemváltás mozzanata kötődik a Katonalány típushoz.

⁵⁴ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987.

⁵⁵ Ugyanott: 98–102. és 102–105.

A két változat adatai a következők: 1956-ban gyűjtötte Maja Bošković-Stulli a *Vojevanje mlade Humijane* (magyarul: *A fiatal Humijana hadakozása*) című epikus éneket⁵⁶, mely a hercegovinai muzulmán világban játszódik, hősei is a hercegovinai törökös délszláv bégek világába tartoznak. Szép, teljes Katonalány-változat, melyet érdemes lenne magyarra fordítani. Ugyancsak Maja Bošković-Stulli gyűjtötte 1964-ben (!) a *Manduka djevojka u carevoj vojsci* (magyarul: *Manduka leányzó a császár seregében*) című éneket.⁵⁷ Ez is kiváló teljes változat, melyről a gyűjtő azt írja a kötet jegyzeti között, hogy „a Ljuba Ivanova kötet 39. számú éneke nagyon közel áll a mi 8. számú énekünkhöz; úgy tűnik, közös forrásból származnak”.⁵⁸ (A kiemelés tőlem, a Ljuba Ivanova-kötet a dolgozatomban főntebb már említett Delorko gyűjtötte *Iván hitvese* kötettel azonos.⁵⁹)

A két horvát változat (Delorko No 39.⁶⁰ és Bošković-Stulli No 8.⁶¹) szövegének egybevetése sok szempontból is érdekes tanulságokkal járhat, s nemcsak magyar–délszláv kapcsolattörténeti szempontból. Mindkét változat magyar fordítása dolgozatomban Függelékében olvasható, tehát nemcsak az eredeti szövegek ismerői, hanem csak a magyar változatok olvasói is vizsgálhatják a szövegeket.

A két szöveget csaknem egy időben jegyezték fel: Delorko a változatot 1966-ban gyűjtötte Hvar szigetén egy hetvennyolc éves helyi asszonytól⁶², Bošković-Stulli pedig a maga változatát Otok helységben jegyezte fel 1964-ben egy hetvenöt éves helyi asszonytól.⁶³ Tehát mindkét esetben idős női adatközlőről van szó. A két szöveg terjedelmi szempontból eltér egymástól: az otoki változat a terjedelmesebb. Ennek a terjedelmi eltérésnek fontos szerepe van a két változat egybevetésében: a tartalmi jegyek arra vallanak, hogy az otoki variáns a terjedelmesebb, s egyben a szöveg – minden bizonnyal – teljesebb változata, mely már a hvari változatban egy lényeges elemében megkopottabb változatot mutat. Ezt az alábbi részletek egybevetésével lehet bizonyítani: a hvari változatban ez olvasható az egyik próba (a vállról való kőhajítás) leírásában:

⁵⁶ Ugyanott: 98–102.

⁵⁷ Ugyanott: 102–105.

⁵⁸ Ugyanott: 171.

⁵⁹ DELORKO 1969.

⁶⁰ Ugyanott: 47–51.

⁶¹ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 102–105.

⁶² DELORKO 1969. 272.

⁶³ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 171.

*Kad su došli na polje zeleno,
bacali su kamena s ramena,
svi junaci kamen bacivali,
samo neće Manduka divojka,
od zemljice na noge skočila
pak se baca kamena s ramena,
kako se je lako pribacila,
pukoše jon tonke anterije,
al se Monde barzo okrenula
da jon ne bi opazili dojke.⁶⁴*

A részlet a magam fordításában így hangzik, s abból is látszik, hogy az énekből valamit kifelejtett az énekes, hisz a leányzó kezdeti húzódozása utáni hirtelen talpra ugrása motiválatlan:

*Összejöttek mind a zöld mezőben,
Vállból követ hajítottak sorban.
Mind a hősök követ hajigáltak,
Ámde nem így Manduka leányzó.
Földről aztán menten talpra ugrott,
Majd egy követ vállból elhajított,
Amint aztán úgy elhajította,
El is pattant az alsóruhája.
Ámde Monde legott meg is fordult,
Hogy ne lássák két kibomló keblét.⁶⁵*

A teljesebb, otoki változatban a leányzó hirtelen (és motiválatlan) kedélyváltozása is értelmet nyer, s mint majd látni fogjuk, alapvetően fontos motívum közbeiktatásával:

*Kad to čuje mladi Andrijiča,
krenu vojskon na poljane ravne,
zapovidi svakolikoj vojski
da se umeću s ramena kamena.
Svi se umeću stinom i kamenon,
samo neće neznana delija,
nego sjedi kao cura mlada.*

⁶⁴ DELORKO 1969. 48–49.

88 ⁶⁵ Az ének teljes fordítása a Függelékben.

*Kad to vidi mladi Andrijica,
grohoton se mladić nasmijao.
Kad to vidi Manduka djevojka,
njegovu se smjehu dosjetila,
pa se umeće s ramena kamenon.
Kako se je lako umetnula,
do jednoga mlada premetnula,
od žestine dizajuć kamena
pukoše joj tanke anterije.
Brzo se je mlada okrenula
i sapinje tanke anterije,
da joj bijele ne ugleda dojke.
Kad to vidi mladi Andrijica,
opet piše svojoj staroj majki.⁶⁶*

A részlet magyar változata így hangzik a magam fordításában:

*Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Sík mezőre ment a katonákkal,
Elrendelte minden katonának,
Vállból követ hajítsanak sorban.
Valahányan követ s sziklát dobtak,
Ámde nem az idegen dalia,
Hanem leült, mint ifjú leányka.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Felnevetett nagy habotaszóval.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
A nevetés eszébe juttatta:
Vállból követ azonnal hajított.
Ahogy könnyen így elhajította,
Mindenkinél messzibb hajította.
A követ hogy hevesen felkapta,
El is pattant az alsóruhája.
El is fordult az ifjú leányzó,
Összehúzta az alsóruháját,
Meg ne lássa fehér mellét néki.
Hogy ezt látta ifjú Andrijica,
Levelet írt az édesanyjának.⁶⁷*

⁶⁶ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 104.

⁶⁷ Az ének teljes magyar fordítása a Függelékben.

Mint látható, ugyanannak a próbának – az idegen dalia valódi nemét felfedni célzó kísérletnek – leírása került idézésre a másik variáns szövege alapján is. S azonnal világossá válik: korántsem arról van szó, hogy ez az adatközlő sokkal szószátyárabb módon alakította volna ugyanazt a részletet. Itt ugyanis azonnal érthetővé válik, hogy az álruhás dalia „parancsmegtagadása” – ami az előbbi változat idézett részlete alapján hirtelen kedélyváltozás eredményének is volt tekinthető – voltaképpen az ének hősnőjének váratlan megingását jelentette önként vállalt férfiidentitásának alakításában. Ez az állítás pontosan azonosítható az ének szövege alapján: miközben a katonaság – parancsra – kőhajításban versenyez az elsőbbségért, Manduka leányzó (férfi álruhában) nem vesz részt a versengésben, ehelyett „*leült, mint ifjú leányka*”.⁶⁸ Tehát addigi szerepében (alakításában) egy pillanatra megingott, s akaratlanul lányként viselkedett. A parancsnok – Andrijica – ezt azonnal észrevette, s gyanújának beigazolását látta a katonához nem illő magatartásban. Ő ugyanis már addig is azt gyanította, hogy az idegen dalia voltaképpen nem férfi, hanem lány. De gyanújának – vélt – beigazolódását nem durva módon nyilvánította ki, hanem „felnevetett nagy hahotaszóval”. A hangos hahotázás hallatán az álruhás Manduka gyorsan visszazökent vállalt férfiszerepébe, s azonnal cselekedett, hogy árulkodó gesztusát semmissé tegye a gyanakvó (és bele szerelmes) Andrijica előtt: „*A nevetés eszébe juttatta: / Vállból követ azonnal hajított.*” A leleplezéstől való félelmében olyan jóra sikerült a kőhajítás, hogy ő lett a győztes ebben a versenynemben. Ám a heves, hirtelen mozdulattól bekövetkezett az a pillanat, ami csaknem mégis felfedte női mivoltát: „*A követ hogy hevesen felkapta, / El is pattant az alsóruhája.*” Az ének első részének soraiból tudjuk, hogy azért húzott magára szoros alsóruhát, hogy ezzel domborodó keblét leszorítsa, vagyis hogy leplezze női mivoltát. A szoros alsóruha el is pattant a hirtelen mozdulatra, ám Manduka elfordult, hogy a parancsnok meg ne lássa kibuggyanó keblét. A szöveg nem ad egyértelmű választ arra, hogy a gyanakvó és szerelmes Andrijica észrevette volna a kétségbevonhatatlan női attribútumokat; gyanúja azonban tovább fokozódik.

Hogy ez az otoki Katonalány-változat a teljesebb szöveg a hvarihoz képest, azt az alábbi elemzés bizonyítja:

⁶⁸ Az eredeti szöveg a hősnő Mandukát következetesen a *djevojka* szóval nevezi meg, ami *lányt*, *leányt* vagy *leányzót* jelent. Az idézett sor eredetijében viszont a *cura* kifejezést használja, ami a lány mellett jelenthet *szolgálóleányt* is. Nyilván arról van szó, hogy a szolgálólányos (póriás) ülés mód hányavetisége élesen eltér a férfias ülés módtól, vagy akár az előkelő úrilányos ülés módtól is – s ezt hangsúlyozza az eltérő terminológiával az epikus ének. Íme a népköltészet választékossága, ha a szövegváltozással is sajátos jelentésre kíván utalni!

Ebben a szövegben a Vlagyimir Jakovlevics Propp által kidolgozott rituális nevetésről szóló elmélet nagyon szép igazolása figyelhető meg. Ennek az elméletnek egyik sarkalatos pontja abban nyer megfogalmazást, hogy az etnológiában az ősi elképzelések és rituális gyakorlat szerint a közösségi élet hajnalán minden születést és újjászületést kötelező, akaratlanos nevetésnek kellett követnie. Propp hangsúlyozza, hogy a nevetésnek egészen más típusáról van szó ebben az esetben, mint az általánosan ismert humoros szituáció által kiváltott spontán nevetés esetében. A rituális nevetés kötelező érvényű a közösség tagjai sorában, illetőleg kötelező érvényű a nevetéstabu is pontosan leírt helyzetekben. Ennek részletezésétől ezen a helyen eltekintek, Propp oroszul⁶⁹, magyarul⁷⁰ és szerbül⁷¹ is olvasható tanulmánya mindezt pontosan és részletesen ismerteti. Magam csak annyit tennék hozzá, hogy a proppi nevetéselmélet alapján magam már néhány olyan jelenséget dolgoztam fel tanulmányaimban, amely a rituális nevetés szép példája a magyar tradícióban, s nemcsak abban.⁷² Egyébként a rituális nevetés nagyon ősi maradvány napjaink magyar és nemcsak magyar tradíciójában, ezért minden napjainkban is azonosítható példája nagy értékűnek tekinthető. (Ebben a pillanatban nem tudok róla, hogy Propp elképzelései alapján más kutatók ugyancsak igazoló példákat kerestek vagy találtak volna akár a magyar vagy más népek tradíciójában. De ennek is el fog jönni az ideje, mivel Propp volt a 20. század egyik legjelentősebb folkloristája és etnológusa.)

Lássuk tehát, hogy lehet „lefordítani” a proppi nevetéselmélet nyelvére az előbbieken bemutatott dalmát epikusének-részletet, vagyis azt, hogy ennek az elméletnek fényében miként értelmezhető a bemutatott identitáskontroll szituációja. A kiindulás a nemváltás esete, amelynek során egy lány önként vállalkozik saját természetes nemének (női mivoltának) eltitkolására, s helyette álruhát öltve, katonára jellemző magatartást és küllemet mutatva igen hosszú időn át férfiszerepet alakít. Ez kezdetben sikeresnek is tűnik, a parancsnok Andrijica azonban gyanút fog. Az álruhás leány (Manduka) a proppi nevetéselmélet értelmében férfivá válik, nőként tehát létezése megszűnik; másként fogalmazva: nőként meghal. A férfiszerep alakításában azonban a kőhajítás – vagyis az egyik identitáskontroll – során egy pillanatra meginog: a szöveg szerint „leült, mint ifjú leányka”. Ez

⁶⁹ Propp tanulmányának megjelenési adatait felsorolja: JUNG 2008. 53. 30. jegyzet.

⁷⁰ PROPP 1988.

⁷¹ PROP 1986.

⁷² Öt ilyen tárgyú dolgozatom összegyűjtve jelent: JUNG 2008. 7–83. és 239–240. Legutóbb publikált ide tartozó dolgozatom: Híd 78(2009) No 6. 19–29.

a gesztus pedig nem felel meg a férfiidentitás alakításának, katonai műszóval parancsmegtagadásnak látszik. A proppi értelmezés szerint abban a pillanatban, amikor férfiszerepének alakításában egy pillanatra meginog, nőként szinte újjászületik, tehát majdnem elárulja magát, hogy nem férfi, hanem álrühás nő. Ez a gesztus Andrijica számára egyértelműen az újjászülető nő bizonyítéka, s ezért mondja a dalmát ének, vagyis énekli az adatközlő, hogy a parancsnok „*felnevetett nagy hahotaszóval*”. A születést és újjászületést, mint főntebb utaltam rá, a proppi nevetéselmélet értelmében kötelező nevetés, ritkábban előforduló példaszövegekben hangos hahotázás követi. Hogy ez az ősi rituális nevetés milyen konzekvens módon bukkan fel ebben a dalmát énekben, azt az is bizonyítja, hogy Andrijica hahotázásának jelentése azonnal értelmezést nyer az egy pillanatra megingó álrühás lány számára, s azonnal reagál rá, mint a szövegben olvasható: „*A nevetés eszébe juttatta: / Vállból követ azonnal hajított.*” Vagyis eszébe jutott, hogy leányos gesztusával mintegy nőként való újjászületését demonstrálta, ami leleplezésének veszélyét rejtheti magában. Ezért felpattant, s maga is vállból követ hajított, mint a többi katona. Ezzel a gesztusával mintegy semmissé tette női újjászületésének majdnem megvalósuló veszélyét, s a maga értelmezése szerint újra visszaállt önként vállalt férfiidentitása. A hirtelen rádöbbenést követő gyors mozdulata – amikor a követ elhajította – azonban még egy majdnem leleplező veszélyt rejtett magában: elszakadt a mellét leszorító alsóruhája, s kibuggyant mindkét keble. Ha ezt is észrevette volna az őt figyelő Andrijica, bekövetkezett volna a leleplezés. Erre azonban ekkor sem került sor, mert Manduka gyorsan elfordult, s összehúzta magán elpattant alsóruháját. Ez az az erotikus részlet, ami több délszláv Katonalány-változatban is fölbukkan, a lányosan leülés gesztusa és az azt követő hahotázó nevetés az őt szemmel tartó katonai parancsnok részéről azonban csak ebben a változatban olvasható, s éppen ez a bizonyítéka annak, hogy valóban nagyon korai változat hihetetlenül későn felbukkanó szövege őrződött meg ezzel a motívummal a 20. század második felében is.

Ha valaki arra gondolna, hogy a nőként majdnem újjászülető álrühás katonalány főntebb bemutatott pillanatnyi megingása, az azt követő rituális nevetés, továbbá az álrühás leányzó arra adott válasza véletlenszerű lenne, téved. A dalmát szövegben az utolsó identitáskontroll leírása pontosan ugyanezt a szituációt példázza, tehát szó sincs véletlenről! Íme az a részlet:

*Svi ulaze u nove dućane
i kupuju lulu i duhana,*

*samo neće Manduka djevojka,
nego sjedi kao cura mlada.
Kad to vidi mladi Andrija,
grohotom se mladi nasmijao.
Kad vidjela Manduka djevojka
njegovon se smijehu dosjetila,
pa kupuja lulu i duhana,
ona pali kao muška glava.⁷³*

Ennek a részletnek fordítása – a magam megoldása szerint – így szólna meg magyarul:

*Új boltokhoz menten elindultak,
Pipát vettek meg dohányt is hozzá,
Csak nem indult Manduka leányzó,
Hanem leült, mint ifjú leányka.
Hogy ezt látta ifjú Andrija,
Felnevetett nagy habotázással.
Hogy ezt látta Manduka leányzó,
Nevetése eszébe juttatta:
Pipát, s dohányt vett ő is azonnal,
S rá is gyújtott, mint a férfiember.⁷⁴*

S végül annak a próbának során, melyben a katonák a Duna átúszásában versengtek, ugyanez a szituáció ismétlődik meg, azzal az eltéréssel, hogy abban a részben a szöveg nem harsogó nevetést említ, csupán nevetést. Tehát az otoki kitűnő változatban három példája is szerepel a rituális nevetésnek, ami a többi ismert horvát (és egyáltalán délszláv) változatban sehol nem fordul elő. Éppen ez a bizonyítéka annak, hogy párját ritkítóan fontos szövegről van szó. Ha az otoki változatot egybevetjük a Delorko által feljegyzett hvari változattal, azt tapasztaljuk, hogy bár szinte azonos két változat más-más artikulációjáról van szó, abban a rituális nevetés nyomai már csupán az elhalványulás fázisában jelennek meg, s nem is minden próba esetében. A kőhajítás próbájának során ki is maradt a rituális nevetés, ami aztán azt vontta maga után, hogy a leányzó hirtelen talpra ugró rádöbbenő gesztusa teljesen motiválatlan maradt. (Ebből az a következtetés vonható le, hogy a hvari énekes már nem értette a rituális

⁷³ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 105.

⁷⁴ A teljes ének magyar fordítása a Függelékben.

nevetés jelentését.) A rituális nevetés nyomai a hvari szövegben a másik két próba esetében (a Duna átúszása és a pipavásárlás, valamint rágyújtás) még megfigyelhetőek, ám ott sem szerepel a harsogó hahotázás, csak a nevetés. Az olvasó mindkét változat esetében megfigyelheti ezeket a részleteket, hisz a Függelékben mindkét horvát epikus ének szövegének teljes magyar fordítása olvasható.

Gondolom, az olvasó rájött, hogy miért időztem hosszabban a rituális nevetés előfordulásaival és értelmezésével a két horvát Katonalány-változatban. A rituális nevetés ugyanis ott szerepel a Bankó lányáról szóló (16. századi) magyar széphistória szövegében is. Ezek a részletek így hangzanak:

*Jó Duna mentiben oly sebest megyen vala,
Mint az láthatatlan sebes szél futása,
Bikével atyjához, vén Bankóhoz juta,
Minden ő járását ő neki megmondta.*

*Az ő lányátul Bankó ezt hogy hallá,
Felséges királynak mint udvarlott volna:
Nagy fén hahottával azon nevet vala,
Az ő lányának igen öröli vala.⁷⁵*

E dolgozat elején már idéztem Bajza József megállapítását, melyben arról ír, hogy a Bankó lányáról szóló magyar széphistóriának az a jelenete, amelyben a vén Bankó „nagy fén hahottával nevet vala lánya kalandjain, hiányzik minden horvát változattól”.⁷⁶ Amikor ez a megállapítás megfogalmazást nyert, vagyis 1934-ben, valóban még nem volt ismeretes olyan horvát Katonalány-változat, melyben a leírt jelenet szerepelt volna. A fentebb elemzett otoki (a Neretva-torkolat vidéke, Dalmácia és Hercegovina határvidéke) változatban azonban felbukkannak a hangos hahotázás – a 16. századi magyar fogalmazás szerint „nagy fén hahotta” – példái. A „jelenet” nem pontosan ugyanaz, de a magyar széphistóriában egyszer, az otoki horvát Katonalány-változatban pedig többször is megfogalmazódó hangos hahotázás jelentése a proppi nevetéelmélet fényében ugyanaz. Mint azt egy korábbi tanulmányomban már megfogalmaztam⁷⁷, vén Bankó, tehát az apa akkor nevet kirobbanó, hangos hahotázással, amikor lánya önként

⁷⁵ DÉZSI (közz.) 1930. 177–178.

⁷⁶ BAJZA 1934. 16.

⁷⁷ JUNG 2008. 7–23.

vállalt férfitidentitásának megszűntével nőként újjászületik, tehát ismét leányként áll előtte, nem pedig hadba induló katonának álcázva. Mint ebben a dolgozatban fentebb kimutattam, Andrijica, a parancsnok az otoki horvát változatban (több ízben is) akkor nevet ugyancsak hangos hahotázással, amikor az epikus ének hősnője, Manduka egy pillanatra meginog addig következetesen alakított férfiszerepében, s nőre jellemző módon viselkedik. A hahota hallatán azonban nyomban visszazökken férfiszerepébe, s azt alakítja tovább. Nőként való újjászületése tehát pillanatnyi virtualitás, amit az álruhás leány azonnal semmissé tesz. A hirtelen mozdulattól elszakadt alsóruhából kibuggyanó keblét, mivel elfordul, az őt figyelő Andrijica nem veszi észre.

A korai magyar változat (16. század) és a nagyon későn feljegyzett horvát változat (20. század második fele) azonos motívumainak komparálása alapján tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a horvát folklórban a 16. században is valószínűleg voltak olyan szövegek, melyekben a hahotázás „jelenete” szerepelt, s feltehetően egy ilyen szöveg járhatott a Semppei Névtelen kezében is, mikor belőle a magyar széphistóriát megalkotta. Nem fordította szó szerint, hisz a széphistória más műfaj mint a horvát epikus ének, hanem nyilván átdolgozta, s szabadon bánt az eredetiben olvasott identitáspróbákkal s a hahotázó nevetés motívumával is. Mint az előző elemzés mutatja, a hangos hahotázás „jelentésével” tisztában volt, ezért alkalmazta a maga szövegében másik helyen. (A rituális nevetés, mint több dolgozatban kimutattam, a magyar tradícióban sem ritka, bár az eddigi tapasztalat szerint gyakran sem fordul elő.⁷⁸)

Hogy a Neretva folyó alsó folyásának és torkolatvidéke mocsárvilágának horvát népköltészeti tradíciója valóban kifejezetten archaikus elemeket konzervált a 20. század második felének elején is, arra nemcsak az ott feljegyzett otoki Katonalány-változat rituális nevetést megfogalmazó részletei utalnak, hanem a másik, Opuzenben feljegyzett Katonalány-változat (*Vojevanje mlade Humijane* című, magyarul: *A fiatal Humijana hadakozása*) kapcsán felmerülő verstani kérdések is. Ez az epikus ének a dolgozatomban elemzett, s ugyanezen a vidéken feljegyzett másik Katonalány-változat (*Manduka djevojka u carevoj vojsci*, magyarul: *Manduka leányzó a császár seregében*) párdarabja, azzal az eltéréssel, hogy az egyik szöveg a mohamedán változat, a másik pedig keresztény variáns. Mint láttuk, a keresztény változat tartalmazza a rituális nevetéssel kapcsolatos részleteket, a mohamedán változat viszont a felmerülő verstani probléma kapcsán utalhat a vidék Katonalány-hagyományának archaikus voltára.

⁷⁸ Vonatkozó dolgozataim együtt JUNG 2008. 7–83. és 239–240.

Miről is van szó? Maja Bošković-Stulli utal Ivan Slamnig egyik tanulmányára, melyben a horvát irodalomkutató szerint az élő tíz szótagos versforma egyes példáiban felfedezhetőek a régebbi, metrikailag szabálytalan hosszúsoros verselés nyomai.⁷⁹ Vagyis: a később szinte egyeduralkodóvá váló deseterac (a szerbus manier) magában rejti a korábbi bugarštica-költészet (a hosszúsoros ének) árulkodó maradványait. Erre példaként egy verssort idéz, mely a Humijana leányzó hadakozásáról szóló énekben négy ízben is előfordul, abban az énekben, amely egyébként tíz szótagos verselésű. Ez a sor így hangzik:

*po hodu bi reko da je muška glava*⁸⁰

magyarul:

*Lépte szerint, mondják, hogy ő férfiember*⁸¹

A sor egészen pontos magyar változata, ha nem tartjuk szem előtt a tizenkettes versformát, a következő lenne: „járása alapján azt mondanám, hogy ő férfi”. Tehát a következő magyar változata is elképzelhető lenne:

*Járása alapján, hinném, férfiember*⁸²

Ez a tíz szótagos versformából kilógó négyszer is megismételt verssor arra utalhat, hogy korábban a Neretva alsó folyása vidékén az epikus (nép)dalköltészetnek létezhetett egy (szabálytalan) hosszúsoros versformában artikulálódott anyaga is, tehát nem elképzelhetetlen, hogy éltek ilyen metrikájú Katonalány-változatok is, melyek később elfelejtődtek, s helyüket átadták a tíz szótagos verselésű változatoknak, mint amilyenek az itt tárgyalt kései változatok is.

Ezeknek a felvetéseknek vonalán haladva nem elképzelhetetlen, hogy a Semptei Névtelen kezében is a tíz szótagos verselésű énekek előtti szabálytalan hosszúsoros formában (bugarštica) előadott vagy le is írt szöveg fordulhatott meg, melynek alapján a Bankó lányáról szóló széphistóriáját fordította-átdolgozta. S itt ismét Bajza József állásfoglalását kell idéznünk, melyben azt fejtegeti, hogy a Bankó lányáról szóló magyar széphistória

⁷⁹ BOŠKOVIĆ-STULLI 2005. 102.

⁸⁰ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 99. és 100.

⁸¹ Saját fordítás.

⁸² Ugyanaz.

közvetlen elődjében egy 19. században feljegyzett nyolcas versformájú nyugat-magyarországi horvát Katonalány-változat őset kell tisztelnünk. Tehát ebben az esetben sem tíz szótagos versformáról van szó, hanem azal párhuzamosan élő vagy azt megelőző metrikáról. Mindebből az következik, hogy a Bankó lányáról szóló magyar széphistória eredetijének kérdése korántsem lezárt problematika.

Meg kell említeni még egy tartalmi jellemzőt, ami azt valószínűsíti, hogy az ebben a tanulmányban bemutatott és elemzett két dalmát Katonalány-változat évszázadokkal korábbi „ősei” is abban a körben jöhettek létre, mint az a Kurelac által gyűjtött szöveg, melynek őseben Bajza a Bankó lányáról szóló magyar széphistória horvát eredetijét találta meg. A Kurelac gyűjtötte változatban ez olvasható:

*Med nami je jedan junak
Lipši nego vse divojke,
Peljajmo ga v Nove Sajme,
Da vidimo je l' divojka?*⁸³

Magyarul:

*Egy hős vagyok miközöttünk,
Minden lánynál szépségesebb,
Vezessük el Újvásárra,
Hogy meglássuk, vajon lány-e?*⁸⁴

Az énekben szereplő Újvásár (Nove Sajme) helynév kapcsán Bajza az alábbiakat írja: „A selyem-puskapróbára Újvásárra (v Nove Sajme) vezetik Vidovinkát. Hogy Újvásár alatt Kurelac és két recitátora valami helységet értettek, az világos a helyesírásból. Duncić Romaniját boltba vezetik, más változatokban e próba a piacon vagy a vásáron történik. Ez a fejlődés érthető. De miért megy Vidovinka »új« vásárra? Újvásár nevű hely nincs Nyugatmagyarországon. De nincs-e az ó-hazában? 1480-ban Magyar Balázs, majd a velenceiek elfoglalják a Frangepánok ősi fészket, Veglia szigetét. Ez oly nagy benyomást tett a horvátokra, hogy Magyar Balászról még kétszáz év múlva is készültek horvát versek. A Frangepánok erre Vinodol székhelyére, Noviba teszik át központjukat... Novi kereskedelmileg is fontos hely lesz, melynek négy piaca van. Abban az időben tehát, mikor a

⁸³ KURELAC 1871. 188.

⁸⁴ Saját fordítás. Az ének teljes szövegének fordítása a Függelékben.

nyugat-magyarországi horvátok elhagyták az új hazát, Novi igen fontos hely volt. A Frangepán-történettel valahogyan összefüggő románc hősnőjét tehát e próbára Novi piacára, Novi vásárára vezetik. Novi annyit tesz, mint »új«. Később elhomályosult Novi emléke és lett Novi vásárból Újvásár.”⁸⁵

A Bajza által felrajzolt modellnek megfelelően alakult ki a két általam elemzett dalmát (nagyon kései) Katonalány-változat megfelelő helyén (vagy helyein) a Novi helynévből a „novi dućani”, vagyis az „új boltok” helyszín:

*Kada budeš dvoru putovati,
pejdi, sinko, niz nove dućane,
ako bude ona muška glava,
kupovat će lulu i duvana;
ako bude ona ženska glava,
kupovat će svile i bumbaka.*⁸⁶

Magyarul:

*Hogyha indulsz, haza, udvarodba,
Ejtsed útba mind az új boltokat,
Hogyha a lány mégis férfi lenne,
Pipát vesz majd, meg hozzá dohányt is,
Hogyha mégis ő leányzó lenne,
Kelmét vesz majd, selyemből, pamutból.*⁸⁷

A másik változatban:

*kad otpustiš svakoliku vojsku,
ako bude ona muška glava,
kupovat će lulu i duhana,
ako bude ona ženska glava,
kupovat će svilu i bumbaka.
Kad to čuo mladić Andrijića,
otpustio svakoliku vojsku.
Svi ulaze u nove dućane*

⁸⁵ BAJZA 1934. 12.

⁸⁶ DELORKO 1969. 49.

⁸⁷ Saját fordítás. Az ének teljes szövegének fordítása a Függelékben.

*i kupuju lulu i dubana,
samo neće Manduka djevojka,
nego sjedi kao cura mlada.⁸⁸*

Magyarul:

*Katonáid ha hazabocsátod,
Hogyha a lány mégis férfi lenne,
Pipát vesz majd, meg dobányt is hozzá,
Hogyha mégis ő leányzó lenne,
Kelmét vesz majd, selyemből s pamutból.
Hogy ezt hallja ifjú Andrijica,
Katonáit mind elbocsátotta.
Új boltokhoz menten elindultak,
Pipát vettek meg dobányt is hozzá,
Csak nem indult Manduka leányzó,
Hanem leült, mint ifjú leányka.⁸⁹*

(Folytatása következő számunkban)

Irodalom

BAJZA József

1934 „Bankó lányának” nyugatmagyarországi horvát változata. *Irodalomtörténet* 23(1934) 9–20.

1936 Még egyszer „Bankó lánya”. *Irodalomtörténet* 25(1936) 82–85.

BARÁT Erzsébet–SÁNDOR Klára (szerk.)

2009 *A nő és női(es)ség sztereotípiái*. Nyelv, ideológia, média 2. Szeged

BARUH, Kalmi

1933 Španske romanse bosanskih Jevreja. In: *BARUH 1952. 183–204.*

1952 *Eseji i članci iz španske književnosti*. Sarajevo

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1965 Pjesma o prurušenoj djevojci. In: *BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1971. 107–111.*

2005 *Od bugarštice do svakidašnjice*. Zagreb

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja (priredila)

1964 *Narodne epske pjesme II.* (Pet stoljeća hrvatske književnosti). Zagreb

1971 *Usmena književnost*. Izbor studija i ogleda. Zagreb

1987 *U kralja od Norina*. Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve. Priredila uz suradnju Zorice Rajković. Metković–Opuzen

⁸⁸ BOŠKOVIĆ-STULLI (prired.) 1987. 105.

⁸⁹ Saját fordítás. Az ének teljes szövegének fordítása a Függelékben.

- DAVID, Andraš
1977 *Mostovi uzajamnosti*. Poglavlja o jugoslovensko–mađarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad
- DELORKO, Olinko
1969 *Ljuba Ivanova*. Hrvatske starinske narodne pjesme sakupljene u naše dane u Dalmaciji. Zapisao i uredio Olinko Delorko. Split
- DÉZSI Lajos (közzéteszi)
1930 *Régi Magyar Költők Tára 8. kötet*, XVI. századbeli magyar költők művei 7. kötet. Budapest
- FARAGÓ József (válogatta)
1995 *Népballadák*. (A Magyar Költészet Kincsestára 35.) Budapest
- HORVAT, Ivan
1979 Narodna balada o djevojci vojniku. *Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj* 3. 60–71.
- HORVÁTH Iván
1977 Széphistória – népballada. *Életünk* 1977. No 1–2. 66–72.
- JUNG Károly
2008 *Sokarcú néphagyomány*. További magyar és egybevető magyar folklorisztikai tanulmányok. Újvidék
- KALLÓS Zoltán
1970 *Balladák könyve*. Élő hazai magyar népballadák. Kallós Zoltán gyűjtése Szabó T. Attila gondozásában. Bukarest
- KURELAC, Fran
1871 *Jačke ili narodne pesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i železnoj na Ugrih*. Skupio Fran Kurelac. Zagreb
- LAMI István
2001 *Erdő, erdő, sötét erdő*. Magyarországi szlovák népballadák és szokásdalok. Miskolc
- MARGALITS Ede (szerk.)
1898 *Horvát–magyar és magyar–horvát zsebszótár, tekintettel a két nyelv szólásaira*. Budapest
- ORTUTAY Gyula–KRÍZA Ildikó
1968 *Magyar népballadák*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Ortutay Gyula, válogatta és jegyzetekkel ellátta Kríza Ildikó. Budapest
- PÁVEL Ágoston
1913 A Bankó lányáról szóló széphistória délszláv forrásai. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 37(1913) 104–112.
- PAVLOVIĆ-SAMUROVIĆ, Ljiljana
1974 Motiv devojke-ratnika u španskom Romanseru i u našoj narodnoj poeziji. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane* 1974. No 4. Sveska I. 255–269.

- PROP, Vladimir
 1986 Ritualni smeh u folkloru. *Književna kritika* 17(1986) No 6. 129–151.
- PROPP, Vlagyimir Ja.
 1988 A rituális nevetés a folklórban. *Létünk* 18(1988) No 2. 223–248.
- SIMOR András (ford.)
 1996 *A szerelmes és a halál*. Száz régi spanyol románc. Budapest
- STOLL Béla (összeállította)
 2002 *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája* (1542–1840). Második javított és bővített kiadás. Budapest
- SZEGEDY Rezső
 1913 A „Béla király és Bankó lánya” forrása. *Budapesti Szemle* 153(1913) 404–422.
- SZÉLL Farkas
 1884 Egy XVI. századi codex históriás énekei. *Századok* 18(1884) I. 580–593., II. 662–679.
- VARGYAS Lajos
 1960 Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. Katonalány. *Ethnographia* 71(1960) No 2–3. 223–236.
 1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest
- VASVÁRI, Louise O.
 2009 A Doncella Guerrero „queer” olvasata. In: *BARÁT-SÁNDOR* (szerk.) 29–52.
- VIDAKOVIĆ-PETROV, Krinka
 1986 *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu, XVI–XX. vek*. Sarajevo